

HIVATALNOK ÉRTELMISÉG A KORA ÚJKORI ERDÉLYBEN

HIVATALNOK ÉRTELMISÉG A KORA ÚJKORI ERDÉLYBEN

Szerkesztette
BOGDÁNDI ZSOLT és FEJÉR TAMÁS



Kolozsvár, 2017

A kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap, a Bethlen Gábor Alap és a Magyar Tudományos Akadémia támogatta.



Készült
a Magyar Kormány
támogatásával



© Szerzők, 2017

© Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2017

Felelős kiadó
BIRÓ ANNAMÁRIA

Korrektúra
ANDRÁS ZSELYKE

Műszaki szerkesztés, borítóterv
BODÓ ZALÁN

Nyomdai munkálatok
GLORIA, Kolozsvár

Felelős vezető
NAGY PÉTER

A borítón:

Az átdolgozott Zsámboky János-féle, Magyarországot ábrázoló térkép részlete. Megjelent Abraham Ortelius *Theatrum orbis terrarum* című atlaszának Antwerpenben készült spanyol nyelvű kiadásában.

Theatro d'el Orbe de la Tierra. En Anveres, se vende en la Libreria Plantiniana, 1612.

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Hivatalnok értelmiség a kora újkori Erdélyben / ed.: Bogdándi Zsolt,
Fejér Tamás. - Cluj-Napoca : Societatea Muzeului Ardelean, 2017
ISBN 978-606-739-074-2

I. Bogdándi, Zsolt (ed.)

II. Fejér, Tamás (ed.)

008

94

TARTALOM

Előszó.....	7
BOGDÁNDI ZSOLT: Az erdélyi és a partiumi jogügyigazgatók a 16. század második felében....	9
DÁNÉ VERONKA: Cubicularius, követ, áruló (?). A marosjárai Bálintffyak a 17. század közepéig.....	25
DERZSI JÚLIA: Párhuzamos életrajzok: Thomas Bomelius és Matthias Fronius. Értelmiségi pályák a közösség szolgálatában.....	43
FEJÉR TAMÁS: Királyfalvi János (+1603) ítélőmester hivatali pályája.....	63
GÁLFI EMŐKE: Tisztartók és udvarbírák, avagy a gyulafehérvári uradalom jószaégkormányzata a 16. század második felében.....	81
GLÜCK LÁSZLÓ: A szigeti Bartos család: társadalmi felemelkedés az erdélyi fejedelmi hivatalnokság alsó rétegében a 16–17. század fordulóján.....	97
MÁTYÁS-RAUSCH PETRA: Fejedelmi aranybeváltók a Báthory-korszakban. Karrierlehetőségek az Erdélyi Fejedelemség gazdasági kormányzatában (1571–1613)	111

PÓKA ÁGNES:

Pesthy Ferenc (†1575 körül) felső-magyarországi jövedelemigazgató
hivatalnoki pályafutása a Magyar Kamara kötelékében125

Rövidítések jegyzéke149

A kötet szerzői155

A SZIGETI BARTOS CSALÁD: TÁRSADALMI FELEMELKEDÉS AZ ERDÉLYI FEJEDELMI HIVATALNOKSÁG ALSÓ RÉTEGÉBEN A 16–17. SZÁZAD FORDULÓJÁN

Az uralkodó szolgálata a modern korszak előtti Magyarországon különleges szerepet töltött be a felfelé irányuló társadalmi mobilitásban, hiszen a szuverénnek a felségjogokból fakadóan a társadalom többi tagjával össze sem hasonlítható lehetőségei voltak a számára kedves alattvalók jutalmazására. Ezen a jelenségen belül is minőségileg elkülönül a közrendű, illetve birtoktalan személyek, családok felemelkedése, hiszen számukra a nemesítés a társadalom alapvető hierarchikus státuskategóriái, a jobbágybirtokhoz jutás pedig a megélhetési módok közötti mozgást jelentette. Talán megelőlegezhetjük a megállapítást, hogy a 15. század második felétől az írás-, illetve latintudást igénylő, alkalmazotti jellegű uralkodói szolgálat, azaz az uralkodói hivatalnokság az első olyan csatornát jelentette a közrendű, gazdálkodó társadalom számára, amelyen keresztül – a korábbi, sporadikus karrierlehetőségek után – rendszeresen juthattak el ennek a rétegnek egyes tagjai, családjai a társadalmi elitet képező nemességbe, illetve birtokosságba. A jelek szerint ezt a szerepet természetes módon vette fel az 1540-es évektől Erdélyben kialakuló új állam, a fejedelemség kormányzata is. Az alábbiakban erre vonatkozóan szeretném példaként bemutatni egyetlen család történetét, hiszen az Erdélyi Fejedelemség hivatalnok értelmiségének átfogó értékelései¹ után a továbblépés lehetősége, úgy hiszem, még jó darabig a források alapján közvetlenül megragadott esetek számának bővítésében rejlik.²

¹ Jakó Zsigmond: *Az erdélyi értelmiség kialakulásának kezdetei.* = Uő.: *Írás, könyv, értelmiség.* Tanulmányok Erdély történelméhez. Buk. 1976. 21–24; Trócsányi: *Központi kormányzat* 406–413.

² Pl. az újabb irodalomból Bogdándi: *Szentegyedi*; Gálfi Emőke: *Bethlen Gábor hitelezője, Ajtonyi Jakab deák.* = *A magyar arisztokrácia társadalmi sokszínűsége, változó értékek és életviszonyok.* Szerk. Papp Klára–Püski Levente. Debrecen 2013. 115–126. Egy kimagaslóan adatolható és témánkra vonatkozó társadalomtörténeti tanulságokban igen gazdag pályát mutat be Sza-

Családunk az iratokban a Bartos (a Bertalan kicsinyítő alakja) és a Nyerges/Nyeregyártó megkülönböztető neveken fordul elő, amelyekhez járult később a Szigeti név, amikor egyes családtagok már távol kerültek a szülőföldjüktől. A hivatalnoki karriert befutó generáció tagjai ugyanis, akik mind fivérek voltak, Szigetről származtak, ahol már elődeik (*maiores et progenitores*) is éltek.³ Apjuk már 1585-ben itt lakott, amikor a gyermekei még kiskorúak voltak.⁴ Státusát tekintve eredetileg közrendű családról van szó, amelyben egyik megkülönböztető nevük (Nyerges/Nyeregyártó) alapján feltétlenül jelen volt a nyergesmesterség mint foglalkozás, mégpedig legnagyobb valószínűséggel épp az apa esetében, akinél az írástudói, hivatalnoki megélhetést a deák titulus hiányában kizárhatjuk. A szóban forgó foglalkozás jelentőségéhez tudnunk kell, hogy Sziget gazdaságában kiemelkedő szerepe volt a bőriparnak, amelyhez a város szintén kiemelkedő sertéstenyésztése, illetve a környék magasabban fekvő vidékeinek juhtenyésztése adta a háttérrel. Az árutermelő állattenyésztésbe jellemzően éppen a bőriparosok kapcsolódtak be, nyilván az eleve piacorientált kézműipari tevékenységük során szerzett tőkével.⁵ Az említett felmenői (atyai) telek elhelyezkedése nem hagy kétséget afelől, hogy a helyi társadalom elitjével van dolgunk: a ház a város jól elkülönülő legrangosabb ré-

bó György: *Abafíji Gyulai Pál*. Bp. 1974 (Humanizmus és reformáció 3). Ki kell emelnünk még egy város, Torda néhány hasonló státusú, többszörösen összefonódó családjának feldolgozását, lásd Wolf Rudolf: *Bethlen Miklós tordai ősei*. = *Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Kiss András–Kovács Kiss Gyöngy–Pozsony Ferenc. Kvár 1999. 603–618. A fejedelmi kormányzathoz szorosan kapcsolódnak a hiteleshelyi requisitorok is, akik közül sokan a fejedelmi kormányzatban töltötték pályájuk egy szakaszát. Lásd Bogdándi: Kolozsmonostori konvent 70–98; Gálfi: Levélkeresők.

³ Az utalás az egyik fivér, Péter deák teleknemesítő oklevelében (1599): DRefNkv, R 2579 293. sz.

⁴ ErdKirKv I/3. 684. sz.

⁵ Az iparágakra lásd a máramarosi „öt város” háztartásfőinek névanyagát a huszti uradalom 1600-as urbáriumában: MKA, *Urbaria et conscriptiones, Registrata*, fasc. 174. nr. 25. Szigeten az első céhet 1597-ben a vargák alapítják, a másodikat pedig 1646-ban a vargáktól különvált csizmadiák: 1526 utáni gyűjtemény, Céhekkal, iparral kapcsolatos iratok, 1. d., az 1597-es évnél; GyfKáptLt, *Libri regii*, XXIX. köt. p. 565–569. (1654-es megerősítésben). Az árutermelő állattenyésztésre lásd az 1600-as urbárium állatállomány-adatait, ahol szépen kiviláglik a sertéstenyésztés kiemelkedő szerepe Hosszúmezőn és Szigeten, összehasonlítva a Tisza mentén lejjebb fekvő másik három várossal, Huszttal, Viskkel és Técsővel. Az állati termékek feldolgozását végző iparosoknak a tenyésztésbe való közvetlen bekapcsolódását igazolja egy esettanulmány egy szigeti családról, amelynél a társadalmi felemelkedés (a birtokos nemességbe, hivatalnoki karrier nélkül, a 17. század elején) egyúttal jelzi ennek az üzletnek a kiemelkedő anyagi potenciálját a többi gazdálkodó foglalkozáshoz képest. Lásd Glück László: *Von der Spitze der Selbständigkeit an die Schwelle der „Rentnerschaft“*. *Der Weg einer Unternehmerfamilie an der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert*. Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane „Gheorghe Șincai” XII(2009). 215–237.

szén, a piactér északi során helyezkedett el (48. sz. telek).⁶ Az apa, idősebb Bartos István özvegyét különben Szigeten *pinzes azzonnak* ismerték,⁷ s ez a vagyon aligha származhatott másból, mint férje gazdasági tevékenységéből, amelyet az özvegyek folytatni nem szoktak, csupán a tőke formájában rendelkezésre álló vagyont kamatoztatni. A gyermekeire örökített bőséges földállomány – amelynek egy részét ismerjük⁸ – alighanem úgyszintén a néhai férj szerzeménye, hisz tudjuk, hogy az iparos-kereskedő településeken általában a határ is ugyanezen réteg kezében volt, míg a művelést rendszerint bérmunkások végezték.

E kisvárosi elit iparos alakján, mely a meglehetősen gyér – de hivatalnok fiúk közrendű, dolgozó apái esetében mégsem épp kevés – adatból felsejlik, egy új és egy sajátos vonás figyelhető meg. Idősebb Bartos István 1585-ben nemességet szerzett,⁹ ami jól illeszkedik a 16. század végétől megfigyelhető jelenségbe, miszerint ebben az időben ezt a státust már a tehetős gazdálkodók is igyekeztek elérni.¹⁰ Ritka viszont a rétegegogám házasság: a már többször említett feleség/özvegy ugyanis abból a Szigeti Szabó családból származott, amely egy rónaszéki sókamarás révén már a 16. század közepén elhagyta az iparos közeget, és onnantól több generáción át ragaszkodott a kishivatalnoki-vármegyei tisztviselői életmódhoz.¹¹

Az eddigiekben ismertetett társadalmi háttér egy *hivatalnoki karrier által a birtokos nemességig* tartó társadalmi felemelkedési pályát alapozott meg a 16–17. század fordulójának Erdélyi Fejedelemségében. A legidősebb

⁶ Itt és a továbbiakban az azonosított telkeket Sziget legkorábbi térképeinek, az 1772/1776-os földesúri (kamarai) felméréseknek (Térképtár nr. 463, 647.) a számozásával adom meg, ezeknek digitális másolata ugyanis publikálva van, s így széles körben elérhető: *A Magyar Országos Levéltár térképtára. I. Kamarai térképek, 1747–1882.* DVD-ROM. Bp. 2006. A telkek azonosításának háttéréről lásd Glück László: *A lakótelek-tulajdon topográfiája Máramaroszigeten (az 1770-es évekig). Topográfia és társadalomtörténet.* = „Örökségünk a tér és az idő”. Tanítványi tisztelegés Filep Antalnak. Szerk. Kürtössy Péter–Máté Gábor–Varga Szabolcs. Pécs 2014. (a továbbiakban Glück: *Lakótelek-tulajdon*) 353–373. A piactér északi sorának rangjára lásd még Uő: *Máramarosziget mezőváros helyrajza és társadalma 1600 táján.* = *Fiatál Kutatók Fóruma 2.* – 2006. *Diszciplínák határain innen és túl.* Szerk. Balogh Margit. Bp. 2007. 431.

⁷ Poncz cs. lt., p. 125–127.

⁸ Uo. p. 65–66.

⁹ ErdKírv 1/3. 684. sz. Címer: háromszögű, kék pajzsban nyíllal átlőtt nyakú bölényfej (*caput uri*), felette borostyán (vö. GyfKáptLt, Libri regii, III. köt. fol. 315r).

¹⁰ Az öt város vonatkozásában átfogóan lásd Glück László: *Az öt máramarosi város lakosságának elnemesedése a 17. században.* Urbs. Magyar Várostarténeti Évkönyv III(2008). 95–110.

¹¹ Glück László: *Egy sókamarai hivatalnok a 16. század közepén: Szigeti Szabó György deák.* = *Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára.* Szerk. Míró Gábor–Péterfi Bence–Vadas András. Bp. 2012. 459–469. A korszakból kimutatható másik ilyen rétegegogám házasság azé a Poncz, avagy Varga Tamásé, aki apjával együtt a bőr-iparos és árutermelő állattenyésztői foglalkozást egyesítő gazdák közé tartozott, s akiről az 5. jegyzetben említett esettanulmány szól. Poncz Tamás felesége pedig szintén Szigeti Szabó lány volt, azaz Poncz és öreg Bartos István leányági rokonságban álltak egymással.

fiú, Péter deák Báthory Zsigmond idején, majd 1599-ben Báthory András alatt a fejedelmi kincstár számvevőjeként dolgozott.¹² Az idősebbik öcs, György 1599-ben már szintén deákként szerepel, és azonos lehet az 1600-ból ismert Szigeti György fejedelmi nagyobb kancelláriai jegyzővel.¹³ Az ifjabb öcs, István 1599-ben nem viseli a deák titulust, még csak tanulhatott. Hamarosan azonban a máramarosi ispán titkáráként (*secretarius*) találunk rá, majd ura halála után, 1603-ban a frissen kinevezett huszti főkapitány, Johann Leonhard ab Jell mellé szegődött ugyancsak titkárnak.¹⁴ Jell utóbb azzal méltatta István deák szolgálatait, hogy első munkaadója idején jártasságot szerzett a (Máramaros megyei) nemesség ügyeiben, így bizalmas terveik tekintetében is tájékozott, ő maga pedig jól tudja őt hasznosítani a latin, magyar és román nyelvtudást igénylő ügyekben.¹⁵ Nemsokára a főkapitány – aki a váruradalom gazdálkodása felett is felügyeleti hatáskört kapott¹⁶ – neki adta a huszti vámosságot, miáltal uralkodói tisztviselővé is lett, hiszen a huszti vámost már az – akkoriban kincstári – uradalom fizette.¹⁷

És alighanem itt szólt bele a történetbe az erőszak, a tizenöt éves háború alatt az Erdélyi Fejedelemséget ért oly sok viszontagság. Valószínűleg nem véletlen ugyanis, hogy az udvarban szolgáló Péter deák a továbbiakban eltűnik, György deák eltűnik, míg István deák, az egyetlen testvér, akiről biztosan tudjuk, hogy odahaza, Máramarosban maradt (ahol a huszti vár 1599-es és 1604–1605-ös ostromzárán, valamint Bocskai hajdúinak kószálásán kívül béke honolt), túlélte ezeket az éveket. Sőt továbblépett: a vidéki kincstári vonalról a központi írásszerző felé. István deák ugyanis Bocskai idejétől a nagyobb kancellária jegyzőjeként szolgált, és meg is maradt ebben a tisztségben több fejedelem uralkodásán át,¹⁸ mígnem 1619-ben,

¹² DRefNkv, R 2579 293. sz. (a Báthory Andrásról elnyert telekexempció, 1599). Eszerint Báthory Zsigmond idejében különösen az *in tractandis rationibus aerarii* tett szolgálataival tűnt ki, az oklevél kiadásakor pedig *rationista aerarii nostri*.

¹³ Trócsányi: Központi kormányzat 195.

¹⁴ FHKA, Alte Hofkammer, Gedenkbücher, Ungarische Reihe, 1603. jún., fol. 448. Johann Leonhard ab Jell ajánlólevele a királyhoz István deák részére (1603. ápr. 30. előtt).

¹⁵ „... umb alle verlauffenschafft, auch was einer und der ander under den edlleuthen im schilt fürth, wissenschafft hat...”; „... ich ime in der latteinisch, hungerisch unnd wallachischen sprach woll gebrauchen kan...” Uo.

¹⁶ Glück László: *A máramarosi sókamara igazgatása és gazdálkodása a Szepesi Kamara fennhatósága idején (1600–1604, 1614–1615)*. Revista Arhivei Maramureşene II(2009). 59.

¹⁷ FHKA, Alte Hofkammer, Gedenkbücher, Ungarische Reihe, 1603. jún., fol. 448.

¹⁸ 1606: Bizottsági jelentések. *A Magyar Történelmi Társulat 1889. aug. 25–31-iki vidéki kirándulása, Máramaros vármegyébe és Nagy-Bánya városába*. Századok XXIII(1889). (a továbbiakban: Bizottsági jelentések) melléklet 98. (adománylevelének említése); (1605–)1607: GyfKáptLt, Libri regii, VII. köt. fol. 246r–v (adománylevele, visszaulva Bocskai uralkodására); 1607: uo. VIII. köt. p. 97–98. (kiküldött); Trócsányi: Központi kormányzat 195. (kiküldött); 1611: GyfKáptLt, Centuriae, F 4 (adománylevele). 1610-ben is bizonyára e minőségében „urunk w

aránylag még fiatalon elhunyt.¹⁹ Említésre méltó szerepet akkor játszott, amidőn 1614-ben Bethlen Gábor parancsára ő vette fel a tanúvallomásokot a széki merénylet ügyében.²⁰ Az öreg Bartos Istvánnak még egy fiát, Jánost is deáknak mondják,²¹ hivatalnoki állásáról azonban nem tudunk, Szigeten élt. Nem kizárt végül, hogy az 1622-ből ismert Szigeti István nagyobb cancelláriai jegyző azonos István deák hasonnevű fiával, aki 1619-ben, apja halálakor még kiskorú volt.²²

Ha tehát az uralkodói igazgatást nézzük, képviselteti magát a pénzügyi tisztviselés (igen alacsony szinten, egy beosztott uradalmi tisztviselő által), a központi számvitel, valamint a központi általános írásbeliség (ez utóbbi, hierarchizált szervezet legalsó szintjével, az írkokokéval); kiegészíti, időben megelőzi ezt az általános értelemben vett magán-írásbéliség (egy magántitkárság formájában). Mindez elég volt arra, hogy a családot eljuttassa egy, a felmenő generációk életformájától, az önálló piaci gazdálkodástól, valamint a hivatali alkalmazástól egyaránt különböző életformához, az úrbéri járadékossághoz. A továbbiakban megnézzük, mihez jutottak a Bartos familia tanult fiai a hivatali állásuk révén, a mindennapi munkájukért járó fizetésen felül. Ez a kérdés egyfelől a státuszváltások (személyes és teleknemesítés), másfelől a megélhetést is nyújtó birtokszerzés kettősségében mutatható be; az előbbi az uralkodó kegyétől függött, utóbbi esetében lehetséges volt a magánszerzés.

A személyes nemességet, mint láttuk, már az apa elnyerte. Péter deák tehát hozzáfogott a család telkeinek megnemesíttetéséhez: 1599-ben kapott telekexempciót, új adományt és királyi jog adományt arra a szigeti telekre, amelyet, mint láttuk, már felmenői is birtokoltak, valamint egy másik, pusztán álló telekre ugyancsak Szigeten.²³ István deák 1606-ban újabb telket nemesíttetett.²⁴ A fivérek így együttesen már három telekre

felsője az erdely fejedelem zolgaia”: Poncz cs. It., p. 46–47. (saját oklevelének intulációja). Egy jóval későbbi iratban, 1664-ben mint „fejedelemnek secretariussa” emlékeznek vissza rá, bizonyára pontatlanul. Uo. p. 106–108.

¹⁹ GyfKáptLt, Libri regii, XII. köt. fol. 136v–137r (kiskorú árvái, Ferenc, István és Zsófia birtokainak kezeléséről). Trócsányi 1622-es adata (Trócsányi: Központi kormányzat 195.) tehát már nem rá vonatkozik.

²⁰ Deák Farkas: *A széki merénylet 1610-ben. Új adatok nyomán.* Századok X(1876). 470–485.

²¹ KmKonvLt, Neoregstrata, Vármegyék szerinti rész, „M” nr. 4.; KmKonvLt, Protocolla, XVII. köt. fol. 43r–44r.

²² Lásd a 19. jegyzetet.

²³ 48. és 183. sz. telek. DRefNkv, R 2579 293. sz.

²⁴ 35. sz. telek. Az oklevél csak utalásból ismert, lásd: Bizottsági jelentések 98. Itt az oklevél kiadójaként Báthory István, tárgyaként egyszerűen nemesítés szerepel. A fejedelem vezetéckneve nyilvánvaló tévedés, az pedig, hogy a nemesítés nem személyre, hanem telekre vonatkozott, kiderül abból, hogy a 18. század derekán az oklevelet teleknemesség igazolására használták fel, mégpedig azon telekre, amely a huszti uradalom 1600-as urbáriumuma szerint akkor – még mint jobbágytelek – a Bartos családé volt: MKA, Urbaria et conscriptiones, Rege-

való exempcionálist szereztek, ami az öt máramarosi város lakosságából kikerült világi hivatalnokok között egyedülálló, hisz ezek a családok általában egy jobbágyi lakótelekkel rendelkeztek, s aztán kedvező helyzetbe jutva ezt nemesítették.

Eddig olyan telkekről volt szó, amelyeket a kedvezményezett a közrendű birtokforgalom intézményeinek keretében már megszerzett. István deák azonban adományba is kapott telket, amely ügynek ismert az iratforgalma is, mivel az a Habsburg-fennhatóság idején zajlott. István deák mint huszti vámos 1603-ban folyamodott írásban közvetlenül az uralkodóhoz egy nemestelek-adományért Szigeten; felfigyelt ugyanis egy háramlási esetre, miszerint a városban *Ruzky* István magszakadásával egy telek nem sokkal korábban kincstári kézbe került. Kérelmét ajánlással támogatta meg, amelyet előző munkaadójától és akkori főnökétől, Jell huszti főkapitánytól szerzett be. Az uralkodó döntése nem ismert, a Szepesi Kamara ellenezte az adományozást, ezt azonban a bécsi Udvari Kamara csak Jell támogatásának hangsúlyozásával terjesztette a császár elé.²⁵

A fekvőjóságok adományozásán belül külön minőséget képvisel a jobbágybirtok-adomány. Ilyent szintén csak István deák esetében tudunk kimutatni. Bocskai István idejében fejedelmi adományként szerzett egy részbirtokot a máramarosi Sugatagon. A falu néhány más környékbeli birtokkal együtt egy kis birtoktestet képezett, a központ maga Sugatag volt. A birtokot a Habsburg-fennhatóság idején éppen Jell huszti főkapitány szerezte meg, de őt Bocskai katonái 1605-ben Kassán megölték, így a birtok a fejedelemre háramlott. Az ekkor már épp a fejedelmi adminisztrációban (a kancelláriában) dolgozó István deák így tudott magának lecsípni egy darabot szerencsétlen sorsú jötevőjének volt jószágából. Ezt a birtokát azonban 1610-ben Rozsályi Kun Gáspárnak engedte át (cserébe Rozsályi Kunnak 200 forintot kellett fizetnie, vagy hasonló értékű részbirtokot szereznie a fejedelem országában).²⁶ Időközben, 1607-ben Rákóczi Zsigmond fejedelemtől adományba kapta a Tamásfalvi Boldizsár magszakadása révén há-

strata, fasc. 174. nr. 25. (itt birtokosként Nyeregyártó István özvegye, azaz öreg Bartos Istvánné szerepel); az azonosításra lásd Glück: Lakótelek-tulajdon.

²⁵ FHKA, Alte Hofkammer, Gedenkbücher, Ungarische Reihe, 1603. jún., fol. 447. Bartos István a királynak (1603. ápr. 30. előtt); a hozzá tartozó ajánlást lásd a 14. jegyzetben; SzKLT, Litterae Camerae Posoniensis et aliorum, fasc. 8. nr. 142. A bécsi Udvari Kamara a Szepesi Kamarához, 1603. máj. 15.; FHKA, Alte Hofkammer, Gedenkbücher, Ungarische Reihe, 1603. jún., fol. 449. A Szepesi Kamara a bécsi Udvari Kamarához, 1603. jún. 12.; FHKA, Alte Hofkammer, Gedenkbücher, Ungarische Reihe, 1603. jún., fol. 446. + 453. A bécsi Udvari Kamara a császárhoz, 1603. jún. 26.

²⁶ Bartos egyúttal vállalta, hogy fejedelmi consensust szerez az ügylethez, és egyéb módon is szolgálja Rozsályi Kunt. Poncz cs. lt., p. 46–47. A birtokszerzés még Bocskai idején történhetett, ugyanis a fejedelem a sugatagi jószág egészét utóbb Homonnai Drugeth Bálintnak adta. SzKLT, Minutae, Másolatok könyvek 1571–1619. V. köt. fol. 400. A sugatagi birtoktest előtörténetére lásd még: MKA, Neo-regestrata acta, fasc. 65. nr. 8.

ramlott Belső-Szolnok megyei Sztojkafalva lakatlan egészbirtokot.²⁷ Végül 1611-ben, a havasalföldi hadjárat idején István deák két másik nagyobb kancelláriai írnok, Bölöni Gáspár és Debreceni (Szappanos) János társaságában egy jelentősebb birtoktestet kapott a hadjáratban teljesített szolgálataiért: Kende Péter zalatnai nemes kúriáit malmokkal (részben a város, részben Petresán falu területén), valamint közelebből meg nem nevezett Fehér megyei birtokait és aranybányáit, illetve Vaszília István nemes kúriáit és aranybányáit Bucsony faluban, mindezt királyi joggal, végül mindkettőjük összes ingóságát.²⁸

István deák adományai világosan mutatják, hogy az uralkodói szolgálattelvők, és mindenekelőtt az udvari emberek számára elsősorban a háramlási esetek adtak lehetőséget birtokszerzésre, és az is megfigyelhető, hogy az udvari szolgálattelvők figyelme e tekintetben országos léptékű volt, így gyakran származási helyüktől távol lettek birtokosok.

István deák kezén az 1610-es évek elejétől számos egyéb jobbágybirtokot találunk. Ezek egy tömbben helyezkedtek el Bethlen környékén, s amennyire a birtokok eredete alapján meg lehet állapítani, két csoportra oszthatók.

Az egyik csoport, Árpástó,²⁹ Omlásalja³⁰ és Középfalu³¹ nagy valószínűséggel István deák feleségének, Teke Griseldisnek az örökségét képezték, amely anyjáról, Cserényi Orsolyáról szállott rá.³²

Az uralkodói kegyeltként, főleg háramlott birtokokra vonatkozóan megszerzett adományok és a jó házasság mellett a birtokszerzés harmadik eszköze természetesen a készpénz volt. „Szigeti Istvan innét Szigetről hordogatot pinzt Erdelbe az annyától joszágh vételre, mert az annya pinzes azzon volt, hallottam az Szigeti István öcének Nyerges Jánosnak sokszori feddődését az annyával, miért hagi csak az báttianak adgia a’ pinzt” – me-

²⁷ GyfKáptLt, Libri regii, VII. köt. fol. 246r–v. 1608-ban ugyan Indali János a sajátjaként rendelkezik a szolgálataival szerzett (adományos) Sztojkafalva egészbirtokkal (KmKonvLt, Protocolla, XVI. köt. fol. 55v), de a falu később is a Bartos család kezén van.

²⁸ GyfKáptLt, Centuriae, F 4, vö. GyfKáptLt, Protocolla, IV. köt. fol. 50.

²⁹ A család birtokos itt 1615-ben, lásd Kádár József–Tagányi Károly–Réthy László–Pokoly József: *Szolnok-Doboka vármegye monográfiája*. I–VII. H. n. 1900. (a továbbiakban SzD) II. 72; 1618, 1619: uo.; 1632: uo. II. 73. (Spácai Mihály).

³⁰ 1620: SzD V. 281; 1637: uo.; 1632: uo. II. 73. (Spácai Mihály); 1642: uo.; 1658: uo.

³¹ 1618: SzD IV. 506; 1620: uo.; 1632: uo. (Spácai Mihály); 1642: uo.; 1658: uo. (Majtényi András).

³² Köblös Zoltán: *Adatok a pókafalvi Becski család történetéhez*. Genealógiai Füzetek I(1903). 129. (Árpástóra és Középfalura vonatkozóan), illetve lásd még a Cserényi-örökösök birtoklására vonatkozó adatokat SzD-ben a szóban forgó településeknél. 1585-ben felsőbalázsfalvi Cserényi Márton a kezén lévő Árpástó részbirtokot a nemesi kúriával és Omlásalja részbirtokot (amelyek egykor a Bornemisza családéi voltak) új adományba kapta a királyi joggal együtt (KmKonvLt, Cista comitatum, Comitatus Szolnok Interior, C 2). Ez lehetett a birtok magva.

séli az agg Szigeti György máramarosi táblabíró 1664-ben.³³ Így szerezte István deák a szitafalvi részbirtokot: ebben a faluban valamikor 1608 előtt Harinai Farkas Miklósné Suky Kata hitbérét vásárolta fel zálogjogon.³⁴ Talán Szeszármán³⁵ is hasonlóképp lett birtokos, mivel a két település birtoklástörténete összefonódik.³⁶

István deák halálakor árváinak három megyében, Belső-Szolnokban, Dobokában és Kolozsban fekvő birtokait említik,³⁷ de az utóbbi két megyében elhelyezkedő fekvőségeknek más forrásban nem sikerült nyomára bukkanni. Az adományos birtokok közül ezek szerint a Máramaros megyei – amelyen a deák maga adott túl – és a Fehér megyeiek már nem voltak meg. Belső-Szolnokban feküdt egyrészt az összes Bethlen környéki szerzett birtok, másrészt Sztojkafalva, amely tehát az adományos jószágok közül egyedül maradt tartósan a család kezén. 1641-ben az István deák leánya – és fiai halála utáni egyetlen örököse –, Zsófia kezén lévő teljes birtokállomány öt részbirtok volt, Sztojkafalva, Árpástó, Omlásalja, Középfalu és Szita (utóbbi négy a Bethlen környéki birtoktestből),³⁸ A birtokok értékét esélyünk sincs felmérni, csak azt tudjuk, hogy a fejedelmi adományból tartósan megszerzett egyetlen falu, Sztojkafalva az adományozáskor épp lakatlan volt.³⁹ 1641-ben Bartos Zsófia a kezén lévő említett birtokállományt 1200 forintban zálogosította el akkori férjének, de ez nem szükségszerűen a birtokok tényleges értéke.⁴⁰

Figyelemre méltó még a Szigeten maradt írástudó testvér, János deák birtokszerző tevékenysége. 1609-ben – még özvegy anyjával együtt – 240 magyar forintért megvásárolja az atyai házzal szomszédos nemes telket Szigeten.⁴¹ A város határában élete során földek sokaságát, valamint egy majorkertet szerzett meg különböző helyi lakosoktól és a várostól.⁴² Fancsikai Ferenc kisbirtokos nemestől pedig valamikor 1616 előtt birtokrészt

³³ Poncz cs. lt., p. 125–127.

³⁴ 1649: SzD VI. 468. (vö. BSzolLt, Jegyzőkönyvek I. köt. p. 101. skk.) – itt ugyan már Bartos István gyermekei szerepelnek birtokosokként, de az elidegenítés még az ő részére kellett történnjen, mivel Suky Kata 1601 és 1608 között halt meg, lásd SzD VI. 467. További adatok: 1611: SzD VI. 467; 1619, 1620: uo.; 1632: uo.; 1640 körül: uo.; 1698: uo. VI. 468. (Poncz Zsófia és Csicsókeresztúri András gyermekei, vö. GyfKáptLt, Protocolla, XV. köt. p. 85–87.)

³⁵ 1617: SzD VI. 443; 1628: uo. VI. 444. 1632-ben már nincs itt birtoka a családnak: uo.

³⁶ Lásd SzD-ben a településeknél.

³⁷ GyfKáptLt, Libri regii, XII. köt. fol. 136v–137r.

³⁸ KmKonvLt, Testamentaria, M 11.

³⁹ GyfKáptLt, Libri regii, VII. köt. fol. 246r–v.

⁴⁰ KmKonvLt, Testamentaria, M 11.

⁴¹ 47. sz. (összevont) telek keleti szélső telke. Lásd a 21. jegyzetet.

⁴² Poncz cs. lt., p. 55–56. (1630; saját kezű feljegyzés a földvásárlásokról, írója nem nevezi meg magát, de az a körülmények alapján nagy valószínűséggel János deák volt).

vett zálogba a Szigethez közeli Farkasréven,⁴³ így saját jogon is a birto-
kos nemesek sorába lépett. Tudjuk azt is, hogy voltak örökös jobbágysai.⁴⁴
Egy olyan ember tehát ő, aki nem tartozik az uralkodó szolgálattevői közé,
hogy birtokadományokat szerezzon, és birtokos családok kívánatos házasa-
sági partnere legyen, de bővében van a készpénznek – az indítást adó atyai
örökség mellett talán egy ismeretlen hivatal után húzott fizetésből –, és
erre alapozva az eredeti lakótelepülésén kezd intenzív birtoképítésbe (ház,
földek), jobbágyhoz pedig a környék pénzzavarba került régi birtokos fa-
míliáival kötött ügyletek révén jut.

Az ilyen céltudatos, törekvő embereknél, mint amelynek típusát más-
más szinten István deák és János deák képviseli, főképpen pedig a tanult
hivatalnokoknál a birtokjogok megszerzéséhez társul a birtokjogok ér-
vényesítése, védelme és a gazdasági értelemben vett birtoképítés. István
deák unokahúga, Bartos Zsófia 1669-ben úgy emlékezett, hogy a deák a
felesége révén megszerzett, de idegen kézen (nyilván zálogban) lévő jó-
szágokat a saját pénzén váltotta magához,⁴⁵ János deák pedig az 1609-es
telekvásárlásánál máris kilátásba helyezte a telekhez tartozó elidegenített
földek visszaszerzését, amikor – bár a telek megszerzéséből eleve követ-
kezne – külön kikötötte az erre vonatkozó jogát.⁴⁶ Amikor az ilyen birto-
képítő személyiségek – házassággal vagy készpénzzel – megszereztek egy
birtokjogot, bizonyára rövidesen kiszorították azokat az idegeneket, akik a
jóságokat úgy ragadták magukhoz a pénzüknek köszönhetően a jogosult
család egy gyenge generációja idején, mint ahogyan István deák részesült
a Sukyak vagyonából Szitafalván vagy János deák a Fancsikai Ferencből
Farkasréven.

Az épülő birtokállományon folyó gazdasági birtoképítésre pár hal-
vány, de a körülményekhez képest mégis figyelemre méltó adatunk van.
Sztojkafalva, István deák adományos egész faluja, mint láttuk, lakatlan
volt. Egy későbbi tanúvallomás úgy emlékezik, hogy a faluban nem volt
több két embernél, aztán „Szigethi István kiáltatot volt szabadságot, ugy
szallották volt meg az falut”, vagyis a tizenöt éves háborúban lakatlanná
vált település Bartos István deák földesúri törődésének köszönheti az új-
jatelepülését.⁴⁷ Nem véletlen, hogy a kancelláriai jegyző emlékét e falu ha-

⁴³ 1616-ban már másnak zálogosítják, utalással a birtok előtörténetére: Esterházy cs. hercegi
ágának lt., Repositorium, rep. 41. nr. 11.

⁴⁴ Poncz cs. lt., p. 79–80. (tanúvallatás).

⁴⁵ Uo. p. 147–149. Bartos Zsófia ugyanakkor érdekelt volt abban, hogy kimutassa a kész-
pénz szerepét a birtokszerzésben.

⁴⁶ KmKonvLt, Protocolla, XVII. köt. fol. 43r–44r (az eladó Tordai Katalin és férje bevallása
az ügyletről, 1609).

⁴⁷ Poncz cs. lt., p. 97–100.

tárában helynév *őrzi*, a *Facza Deákului* (Deák fájája),⁴⁸ már ha valóban a mi István deákunkra utal. Rezidenciáját azonban nem ezen a félreeső helyen, hanem a jóval frekvenciáltabb Bethlen környéki birtokokon, mégpedig Szezsármán⁴⁹ és Árpástón⁵⁰ tartotta – utóbbi faluban volt már a Cserényi Márton idézett, 1585-ös adományleveléből kirajzolódó kis birtoktest központja is, egy nemesi kúria.⁵¹

János deák gazdálkodásáról abból az időből tudunk valamit, amikor bátyja halála után hozzá kerültek Szigetre az árvák, s azok birtokait is ő gondozta a sajátjával együtt. Ekkor a saját farkasrévi birtokáról telepített jobbágyokat Középfaluba,⁵² miközben a sztojka-falviaknak, illetve általában az erdélyi jószágoknak Szigetre kellett szolgálnia, vagyis a deák igénybe vette a báty jobbágyainak munkaerejét a saját gazdaságában.⁵³

A család egyes ágai által elért státust kiválóan jelzik a hivatalnok fiúvérék generációjában, valamint a gyermekeik körében megfigyelhető házassági kapcsolatok. István deák felesége, Teke Griseldis Doboka megye jelentős régi birtokos nemes családjából, a magyarköblösi Tekék közül származott; apja, Ferenc az 1570–1590-es években a fejedelmi tábla ülnöke, belső-szolnoki főispán, a rendi pénztár fizetőmestere volt.⁵⁴ A gyermekek közül leánya, Zsófia házasságait ismerjük: első férje nagydobai Spácai Mihály, szintén régi birtokos nemes família sarja Közép-Szolnokban, Bethlen István familiárisa, a második pedig a dúsgazdag, kolozsvári illetőségű borsai Majtényi András, a fejedelem török deákja. Az öcs, János deák felesége Poncz Zsófia volt, minden valószínűség szerint az általunk már ismert Poncz családból. János deák ágának következő generációjából ismét a leányok házastársairól tudunk. Az egyik leány szintén Zsófia, ő háromszor házasodott: első férje, Poncz György igazolhatóan ugyanebből a Poncz családból származott, mégpedig nem volt más, mint a nemesség-szerző iparos-vállalkozó Poncz, avagy Varga Tamás fia, ő maga már Bethlen István familiárisa (Bethlen 1618–1648 között a huszti uradalom földesura volt); a második férj Székely, avagy Rettegi György, szintén Bethlen István familiárisa; a harmadik pedig Debreczeni János, az 1650–1660-as években a máramarosi sókamara ispánja. Testvérének, Erzsébetnek pedig az a mihályfalvi Cikókeresztúri András jutott férjül, aki egy árpástói refor-

⁴⁸ SzD VI. 511. Az erdélyi magyar nyelvben is előforduló *fața* (*fáca*) szó déli kitettségű lejtőt jelent. SzT III. 615.

⁴⁹ 1617: SzD VI. 443. (előnév); 1666: Poncz cs. lt., p. 133–138. (házának említése tanúvallatásban).

⁵⁰ 1619: SzD VI. 467. (előnév)

⁵¹ Lásd a 33. jegyzetet.

⁵² 1650: Poncz cs. lt., p. 79–80. (tanúvallatás)

⁵³ 1665: uo. p. 97–100. (tanúvallatás); 1666: uo. p. 133–138. (tanúvallatás)

⁵⁴ Trócsányi: Központi kormányzat 360; Lázár Miklós: *Erdély főispánjai (1540–1711)*. Századok XXII(1888). 914.

mátus lelkész gyermekeként született, s apja – aki tehát Erzsébet nagybátyjának, István deáknak az egyik birtokközpontjában teljesítette szolgálatát – személyes nemességet és birtokot szerzett Belső-Szolnokban.⁵⁵ Tanulságos az összevetés azokkal az ágakkal, öreg Bartos István azon fiainak leszármazóival, akik nem voltak literátusok. Tamás és Mihály közül az előbbi ágáról látszik határozottan, az utóbbiról csak sejthető, hogy megmaradt Sziget kézműves társadalmi közegében (Asztalos-, avagy Győri Nagy-, Bán-, avagy Bökényi-házasságok).⁵⁶

Röviden kitérünk még az István deák által létrehozott birtokállomány sorsára. Szeszárna, mint láttuk, 1628 és 1632 között eltűnik a család birtokállományából. Suky Kata szitafalvi hitbérével 1649-ben éppen akkor találkozunk, amikor Csicsókeresztúri Torma György a felesége, Harinai Farkas Zsuzsanna jogán kötelezi Szigeti Zsófiát a birtok kibocsátására,⁵⁷ bár a család később is birtokos itt. Az Árpástón, Omlásalján és Középfaluban fekvő Cserényi-örökségre valószínűleg a többi örökös tartott igényt István deák utolsó leszármazottja, Szigeti Zsófia halála után. Sztojkafalvát pedig a Kemény János fejedelemsége körüli zavarok idején ezen örökösök egyike, ilosvai Balogh László belső-szolnoki alispán foglalta el, minden jogalap nélkül.⁵⁸

Bartos István, a 16. század végi kisvárosi nyergesmester (?) hat fiából négyet járatott latin iskolába. Közülük ketten igazolhatóan hivatalnokok lettek, eljutva a fejedelmi kormányzat alsó szintjéig, s ez feltehetőleg egy harmadiknak is sikerült. Valamennyiük írástudást és latintudást, illetve egyikük némi gazdasági adminisztrációs ismeretet igénylő állásban helyezkedett el. S bár csak egyiküknek adatott meg, hogy huzamosabb időt töltjön a hivatalban, neki sikerült – legalább a saját egyenes ági leszármazóit illetően – a tartós (legalább részben örökjogú birtokokon alapuló) átlépés az áhított pozícióba, a birtokos nemességbe. A szigeti Bartosok története nemcsak a felemelkedés bevett útjáról-módjáról és végpontjáról, hanem a kibocsátó közeg, az önálló gazdálkodói, azon belül az iparos-kereskedői társadalom helyzetéről is tanúskodik: arról, hogy ez a réteg a 16–17. század fordulóján úgy-ahogy még őrzi korábbi anyagi erejét, de tagjai már egyre erősebben keresik a kivezető utat.

⁵⁵ SzD II. 428.

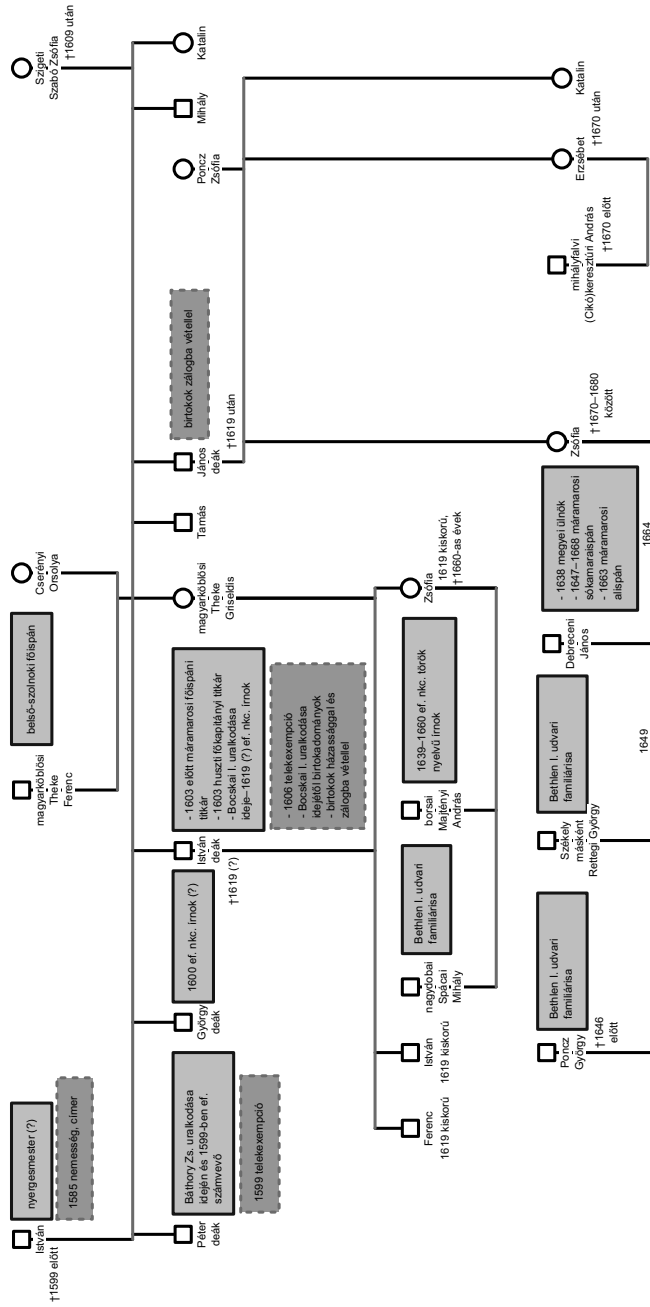
⁵⁶ Lásd minderre a mellékelt családfát.

⁵⁷ BSzolLt, Jegyzőkönyvek I. köt. p. 101. skk.

⁵⁸ Poncz cs. lt., p. 106–108; uo. p. 97–100. János deák két leánya, Zsófia és Erzsébet az 1660-as évektől harcot indítottak Sztojkafalva és egyes más birtokok visszaszerzéséért.

A szigeti Bartos család

Er = erdélyi fejedelmi; nkc. = nagyobb kancellária. Folytonos keretben a foglalkozás, tisztvis. szegregált keretben a szerzések. A rokonsági összefüggések forrása: GyfKöptL, Libri regii III. köt. fol. 315r., XII. fol. 138r.–137v.; MKKA, Neo-registrata acta 1865/13 p. 5–7., 1. 1865/33 p. 5–8., –1865/30 p. 1–2., p. 47–50., 1865/41; Poncez cs. II. p. 166–169., valamint a tanulmányban idézett iratok.



The Bartos de Sziget Family: Upward Mobility in the Lower Class of Princely Officials in Transylvania at the Turn of the 16th and 17th Centuries. The service of the king played a particular role in upward social mobility in premodern Hungary, as the monarchs – thanks to the specific sovereign rights – had opportunities not comparable with that of the other members of society to reward subjects dear to them. Many commoners also managed to acquire nobility or seigneurial rights in the 15th and 16th centuries, thanks to their erudition (literacy and proficiency in Latin) which made it possible for them to be employed in the monarchic administration. The government of the Principality of Transylvania, a new state that emerged in the eastern part of Hungary in the mid-16th century, played a similar role. The present study gives the history of a family as an example of this.

The father lived in Sziget, a small town in the north-eastern region of Hungary, and his profession possibly was that of a saddler. His sons were given an education. Péter started working at the Princely Treasury as an auditor (*rationista*), György supposedly served in the Princely Chancellery as a scribe, and István had been the private secretary to lords, and then worked as a scribe of the Princely Chancellery. The father already had been ennobled by a charter (this was usual among craftsmen from the end of the 16th century), and his sons were granted exemption for their plots in Sziget by the Prince. After the untimely death of the two elderly brothers, only István remained alive; he was awarded with estate donations as well by the Prince, and then entered into a marriage with a noblewoman from a well-to-do seigneurial family, inheriting landed properties by his marriage as well. After all, he used the cash from his father's heritage or his court service to purchase the landed properties from different landlords being in difficulties. He attached great importance to good farming on the acquired landed properties. Old seigneurial families immediately accepted him, the *homo novus*, as one of them: this is clearly shown by the marriages of István and his children.